

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ

Анотація

Стаття присвячена проблемам проектування й моделювання освітнього середовища для учнів підліткового віку з ознаками інтелектуальної обдарованості. Наведені основні структурні компоненти освітнього середовища, його загальні характеристики, а також специфічні особливості, які необхідно враховувати в роботі з обдарованими дітьми. Викладені основні особливості підліткового віку в контексті побудови освітнього середовища, описані й детально проаналізовані принципи його проектування.

Ключові слова: інтелектуальна обдарованість, підлітковий вік, освітнє середовище, розвивальне середовище, принципи побудови освітнього середовища, психологічна безпека, соціальні взаємовідносини.

Аннотация

Статья посвящена проблемам проектирования и моделирования образовательной среды для учащихся подросткового возраста с признаками интеллектуальной одаренности. Указаны основные структурные компоненты образовательной среды, общие ее характеристики, а также специфические особенности, которые необходимо учитывать при работе с одаренными детьми. Изложены основные особенности подросткового возраста в контексте построения образовательной среды, описаны и детально проанализированы принципы ее проектирования.

Ключевые слова: интеллектуальная одаренность, подростковый возраст, развитие, образовательная среда, развивающая среда, принципы построения образовательной среды, психологическая безопасность, социальные взаимоотношения.

Актуальність проблеми. Останнім часом в наукових публікаціях, матеріалах науково-дослідницьких конференцій і семінарів зустрічаються такі терміни як «розвивальне середовище», «освітнє середовище», «інформаційний простір» тощо. Як відмічають О.А.Ракітіна і В.Ю.Лискова «простір» і «середовище» є поняттями близькими, але не синонімічними. Даними авторами *простір розглядається як набір умов, певним чином пов'язаних між собою, які можуть здійснювати вплив на людину.* В понятті простору не передбачена включеність індивіда, оскільки простір може існувати й незалежно від нього [7].

Поняття *середовища також віддзеркалює взаємозв'язок умов, які забезпечують розвиток людини. Але в даному випадку передбачена не лише її присутність у середовищі, але й взаємовплив, взаємодія оточення із суб'єктом. Під освітнім середовищем розуміють соціокультурне оточення учня, створене природнім або штучним шляхом, яке включає різні види засобів і змісту освіти, що здатні забезпечити продуктивну діяльність учня.* Освітнє середовище являє собою багатомірний простір, який має бути адекватним сучасним потребам суспільства і відповідати тенденціям розвитку культури, економіки, виробництва й технологій. Важливою якістю сучасного освітнього середовища є взаємодія великої кількості локальних освітніх середовищ, спільне використання різноманітних методів, прийомів й інновацій вченими

різних країн, що сприяє розвитку сфери освіти в цілому та є проявом тенденції до інтеграції освітніх процесів в різних країнах у світовий освітній простір.

В.І.Слободчиков розуміє середовище як сукупність умов, обставин, оточуючу індивіда обстановку. На думку автора, освітнє середовище не є чимось однозначним й наперед заданим. Середовище розпочинається там, де відбувається зустріч утворюючого й того, що утворюється, де стає можливим його сумісне проектування й будування і де між окремими інститутами, програмами, суб'єктами освіти, освітніми діяльностями починають вибудовуватися певні зв'язки й відношення [8].

Значення терміну «розвивальне середовище» розуміється набагато ширше, аніж набір спеціальних вправ, ігор й інших відокремлених методів, які найчастіше використовуються у навчальній та ігровій діяльності дитини. Основу розвивального середовища складають батьки, вчителі й однолітки. У психологічній літературі висвітлені наступні категорії оточення, які в цілому складають поняття розвивального середовища:

- *світ природи*, який включає навколишню природу, архітектуру, що розвиває душу дитини, спрямовує її особистість на пошук краси й гармонії, знімає психологічну напругу, створює сприятливий фон для психологічної роботи з дитиною;
- *світ сім'ї*, де сім'я розглядається як основа для формування повноцінної особистості та надає дитині найголовніше – відчуття любові, захищеності, допомагає набутти навички, необхідні для життя в суспільстві;
- *світ суспільства*: колектив дорослих й однолітків, в якому розвивається дитина, має забезпечувати набуття вміння жити й функціонувати в колективі у безпечних для дитини умовах, визнаючи право будь-якої людини на індивідуальність.

Поняття «*інформаційно-навчальне середовище*» розуміється як сукупність умов, які забезпечують навчання:

- наявність системи засобів «спілкування» із загальнолюдською культурою, яка існує для зберігання, структурування і представлення інформації, що складає зміст накопичених знань, а також для її передачі, переробки й збагачення;
- наявність системи самостійних дій щодо обробки й опрацювання інформації;
- наявність інтенсивних зв'язків між учасниками навчального процесу як вертикальних, так і горизонтальних.

Зміст інформаційно-навчального середовища може бути представлений такими основними блоками: **ціннісно-цільовий, програмно-методичний, інформаційний, комунікаційний, технологічний**. В даному аспекті необхідно звернути увагу на важливість збору, опрацювання й систематизації достатньої кількості емпіричного матеріалу стосовно вивчення особливостей створення

інформаційно-освітнього середовища в контексті обдарованості за вказаними блоками. Отже:

- **ціннісно-цільовий блок** включає сукупність цілей і цінностей педагогічної освіти, які є значущими для досягнення встановленої мети навчання й учіння в підлітковому віці;

- **програмно-методичний блок** включає всю необхідну інформацію, що стосується можливих стратегій, форм і програм підготовки обдарованих учнів у період отрочтва;

- **інформаційний блок** об'єднує систему знань і вмінь обдарованої дитини, які по-перше складають основу для майбутньої професійної діяльності, а по-друге, визначають властивості пізнавальної діяльності підлітка, що впливають на її ефективність;

- **комунікаційний блок** включає форми взаємодії між учасниками педагогічного процесу;

- **технологічний блок** охоплює всі засоби навчання, які використовуються в інформаційно-навчальному середовищі.

Аналіз досліджень і публікацій. *Освітнє середовище – це спеціально змодельоване місце й умови, які забезпечують різноманітні варіанти вибору оптимальної траєкторії розвитку й дорослішання особистості.* Вказуючи на особливу організацію освітнього середовища, М.С. Нефьодова наголошує на важливості й необхідності забезпечення оптимізації його впливу на розвиток дитини. Суб'єкт, керуючий освітнім процесом (педагог або батьки), виконує систему дій по перетворенню середовища в засіб діагностики, проектування і продукування виховного результату. Середовищний підхід являє собою теорію і технологію опосередкованого управління процесами формування та розвитку особистості дитини, тобто управління через середовище. Так, представник даного підходу Сергєєв С.В. пропонує змістити акцент в діяльності педагога з активної взаємодії з дитиною на процес формування навчального середовища, яке б сприяло його самонавчання й саморозвитку.

Таким чином, *освітнє середовище* являє собою сукупність локальних середовищ, в яких функціонує дитина («я – ситуація», сім'я, клас або навчальна група, заклад освіти, подвір'я, мікрорайон та ін.) і, які забезпечують дитині пізнання і розвиток. Основним елементом освітнього середовища виступає середовищний ресурс, представлений у вигляді середовищних впливів і середовищних умов. Таке поняття як «освітній простір» розглядається при цьому як одна з характеристик освітнього середовища. [5].

Будь-яке середовище характеризується динамічністю й невизначеністю. Освітньому середовищу також властиві рухливість й мінливість, оскільки воно є результатом безлічі подій і ситуацій. Освітнє середовище весь час трансформується, його складові вступають у нові відносини і утворюють нові форми. При чому модель середовища, на якому б етапі розвитку вона не знаходилась, не може бути завершеною, тобто вона ніколи не має закінченої, повної форми, яка б характеризувалася впорядкованістю і стабільністю.

Середовище є невизначеним, а отже не має характеристик, які б вказували на його можливу природу, тому що природа середовища теж є предметом постійних перетворень.

Незважаючи на свою невизначеність, освітньому середовищу в контексті обдарованості властивий цілий ряд характеристик, які відрізняють його від інших смислових просторів і визначають специфіку відповідно до мети забезпечення появи досвіду у суб'єктів освітнього процесу. Аналіз груп і окремих ресурсів середовища (за Нефьодовою М.С.) дозволяє усвідомити можливість і необхідність цілеспрямованого проектування і моделювання освітнього середовища для обдарованих.

Беручи до уваги особливості підліткового віку, ми говоримо про те, що формування особистості в даний період відбувається при безпосередньому впливі середовища, як виховного, так і формуючого. Вивчення підліткової субкультури, вікової специфіки спілкування з дорослими й однолітками і його впливу на становлення ідентичності підлітка, а також впливу шкільного навчання й спілкування з педагогами на розвиток особистості підлітка є важливим завданням нашого дослідження.

Метою роботи є вивчення, описання й організація адекватних потребам і можливостям дитини умов освітнього середовища. Дані умови покликані забезпечити емоційну насиченість, комфорт, збереження здоров'я підлітка, психологічну безпеку й сприятливий режим, ритм і темп його життєдіяльності (особливо, якщо мова йде про учнів з випереджуваними темпами розвитку), а також мають сприяти розширенню кола пізнавальних можливостей підлітка, стимулювати різні види активності обдарованої дитини й спонукати до самостійності й творчості.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи психологічні особливості підліткового віку, а також зазначені властивості сучасного освітнього середовища розглянемо основні вимоги до його організації та загальні принципи проектування й моделювання.

3: *Психологічна безпека, яка розглядається як захищеність психіки кожного окремого індивіда, його душевного здоров'я і духовного світу передбачає певну предметну й просторову організацію середовища, що мінімізує почуття невпевненості й страху в обдарованого підлітка є важливою умовою, яка забезпечує побудову освітнього середовища у відповідності з віковими й специфічними особистісними характеристиками обдарованих.)*

Однією з основних причин виникнення труднощів в період підліткового віку є прискорений темп психічних і фізіологічних змін у розвитку дитини, адже за короткий термін часу підліток зазнає важливих фізичних (зовнішніх й внутрішніх) й психологічних перетворень. Підлітки особливо схильні до самоаналізу, їм важко одразу прийняти себе в новій якості. А головним виявляється те, що сенс й необхідність таких змін для них найчастіше залишаються незрозумілими. Психологічні зрушення, що відбуваються в ході статевого дозрівання також зумовлюють деякі зміни в процесі самоприйняття.

Відбувається це через інтенсивний розвиток і формування нової зовнішності, а також через змінену оцінку з боку оточуючих. Забезпечення психологічної безпеки надає можливість підлітку, використовуючи доступні правила і засоби захисту, вільно орієнтуватися, пересуватися й виконувати необхідні дії, в той час як її відсутність може призвести до неадекватної поведінки, втрати мотивації досягнень й активної життєвої позиції обдарованого підлітка, а також порушенню саморегуляції, самопізнання й адаптації у суспільному середовищі [6].

2) *Забезпечення позитивного емоційного фону розвитку дитини.* Як вже неодноразово відзначалося, центральним новоутворенням підліткового віку в сфері почуттів є «відчуття дорослості». В цей період переживання стають глибшими, більш вираженим є вплив емоцій на духовне життя підлітка, з'являються стійкі почуття, емоційне ставлення до ряду життєвих подій набуває тривалого й сталого характеру, значно розширюється коло явищ соціальної дійсності, які породжують різні емоції і до яких підліток ставиться небайдуже, що й зумовлює виділення даного принципу.

3) Набуття соціального досвіду сприяє формуванню в підлітка певного рівня соціальної зрілості, а також усвідомленню необхідності *працювати в зоні актуального і найближчого розвитку*, що є важливою характеристикою процесу організації освітнього середовища для обдарованих й принципом його побудови. Соціальна зрілість виникає в умовах співпраці дитини і дорослого у різних видах діяльності, де підліток займає місце помічника дорослого.

4) Підвищена чутливість до необ'єктивності або несправедливості, нарочитість поведінки, прагнення привернути до себе увагу, дізнатися думку про себе оточуючих, і в цілому - скласти уявлення про себе через думку інших людей також є характерними ознаками зазначеного періоду. У зв'язку з цим наступним принципом побудови освітнього середовища для учнів підліткового віку з ознаками актуальної або прихованої обдарованості є *доступність для сприйняття*, яка передбачає, що освітнє середовище стимулює і забезпечує можливість широко залучати інформацію від різних органів почуттів, як при сприйнятті окремих об'єктів, так і існуючих між ними відносин.

5) Підлітковий період вважається критичним, і цьому є достатньо об'єктивних причин, одна з яких - зумовленість суттєвими відмінностями між вимогами, що пред'являє суспільство до дітей і дорослих, відмінностями в їх правах і обов'язках. Доросле життя незрівнянно складніше і підлітку доводиться у відносно короткий термін часу засвоювати життєві правила, норми, вимоги у всіх їх складностях. Причому, чим вище рівень розвитку суспільства, тим ці відмінності між дітьми й дорослими стають більш значущим.

У даному контексті суттєвого значення набуває *смилова впорядкованість* як важлива умова забезпечення адекватного освітнього середовища. Мається на увазі, що всі види соціальних відносин в освітньому середовищі організуються у відповідності з певною системою правил,

розуміння і виконання яких, значно підвищує ефективність життєдіяльності обдарованої дитини.

Накопичення дефектів виховання, яке вже відбулося до періоду підліткової кризи, також є причиною ускладнень, які характеризують даний вік, і, якщо раніше ці недоліки не проявлялися зовсім або проявлялися в незначній мірі в силу недостатньої самостійності дитини, її обмеженої, контрольованої діяльності й спілкування, то на даному етапі вони вже стають очевидними. Важливим віковим аспектом формування особистості в підлітковий період є поступове усвідомлення дитиною відмінностей в становленні їх соціальної ролі, положенні в сім'ї. Вихователі, вчителі, батьки можуть в значній мірі знизити гостроту перехідного віку, якщо будуть добре розуміти сутність змін, які відбуваються [12]. А тому реакція батьків повинна зводитися до диференціації ситуацій взаємодії з дитиною. Дуже важливим є аргументоване обговорення вимог, які висуваються у відношенні до підлітка, включення його в більш широкий контекст - особистісних, сімейних, іноді навіть національних цінностей, осмислена розмова з підлітком про права батьків й взагалі про пріоритет прав і обов'язків усіх членів сім'ї тощо.

При необхідності забезпечення адекватного освітнього середовища для категорії обдарованих учнів в період отрочтва, також важливо враховувати певні специфічні принципи його побудови.

1) Цілеспрямована організація освітнього середовища забезпечує й стимулює активну взаємодію і співпрацю обдарованої дитини підліткового віку з соціумом. Тому *включення в систему соціальних відносин* через комплексне застосування тренінгових занять, спрямованих на розвиток комунікації і формування адаптаційних навичок, ми розглядаємо як важливий принцип моделювання й проектування соціального середовища для обдарованих.

2) Інтелектуальна зрілість виражається в прагненні підлітка дізнаватися про щось нове, навчатися робити щось по-справжньому. Це стимулює розвиток пізнавальної діяльності, зміст якої виходить за межі шкільної програми. Значний обсяг знань в обдарованих підлітків - результат самостійної роботи. Навчання у таких школярів набуває особистісного змісту і перетворюється на самоосвіту [10]. Це виявляється можливим лише за наявністю *розвивального характеру освітнього середовища*, що передбачає використання системи запланованих продуманих перешкод, які обдарований учень зможе долати самостійно або за допомогою дорослих.

3) Багато різновидів підліткової поведінки виникають через відсутність адекватних віку форм дозвілля. Прагнення до спілкування з однолітками приносить користь за умови, якщо це спілкування має якийсь соціально прийнятний зміст. Тому в період кризи позитивні результати можуть дати різноманітні форми позашкільних занять. Часта зміна видів позашкільної діяльності виявляється досить корисною, оскільки підліток міняючи колективи однолітків залежно від власної успішності в різних видах діяльності може займати різні соціальні позиції, у нього з'являється новий досвід, нові знання

про себе. Тому для освітнього середовища підлітків, які характеризуються прискореними темпами розвитку інтелекту *насиченість культурно значущими об'єктами* є необхідною й дуже важливою. Освітнє середовище постійно забезпечує обдарованій дитині контакт з різноманітними носіями інформації, надає певні відомості про навколишній світ, що значною мірою стимулює його діяльність і пізнавальну активність.

4) Окрім того актуальним і важливим залишається принцип *психологічного відбору*, який надає можливість здійснення більш детального цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу з урахуванням індивідуальних особливостей обдарованих.

Перераховані загальні та специфічні принципи виступають в ролі основних орієнтирів при проектуванні та моделюванні як цілісного освітнього середовища, так і локальних середовищ, які забезпечують вирішення оперативних завдань навчання і виховання обдарованих дітей в умовах сучасної школи. Весь комплекс особливостей проектування і моделювання шкільного освітнього середовища робить актуальним питання діагностики психологічних умов його побудови.

Висновки. Створення й побудова розвивального освітнього середовища для обдарованих підлітків вимагає перш за все чіткого розуміння самого поняття середовища. Так, середовище як джерело різноманітного культурного досвіду являє собою сукупність впливів. Елементи культури у відповідності з цілями і завданнями навчання і виховання перетворюються в освітній середовищний ресурс. Чим більшим є число фрагментів культури, які будуть перетворені в освітній ресурс, тим багатшим і впливовішим буде освітнє середовище.

Як сукупність можливостей успішного присвоєння соціального досвіду середовище являє собою сукупність умов, які дозволяють оптимізувати процес взаємодії і взаємовпливу у системі «дитина - середовище». Кожна умова являє собою освітній середовищний ресурс.

Структурно-змістовна характеристика середовищних ресурсів надає можливість виділити кілька груп у відповідності з основними сферами освітнього середовища: предметна, просторова, організаційно-смілова, соціально-психологічна.

Запропонований підхід до визначення складу освітнього середовища дозволяє розмежувати такі поняття як «розвивальне особистісно орієнтоване освітнє середовище», «адаптивне освітнє середовище», «безбар'єрне освітнє середовище». Так, аналіз освітнього середовища з точки зору характеру забезпечуваних ним середовищних впливів (наскільки вони мають розвивальний ефект, враховують різноманітні потреби та інтереси дитини, сприяють її життєвому самовизначенню й самореалізації) дозволяє визначити поняття розвивального особистісно орієнтованого середовища. Аналіз освітнього середовища з точки зору наявності в ній умов для успішного присвоєння елементів культури кожною дитиною з урахуванням її вікових можливостей, внутрішніх ресурсів й індивідуальних особливостей надає

можливість виділити сутність поняття адаптивного освітнього середовища. В той час як аналіз освітнього середовища з точки зору наявності в ній умов, що сприяють профілактиці небажаних наслідків впливу психофізичних зрушень на життєдіяльність дитини, дозволяє сформулювати *безбар'єрне освітнє середовище* [5].

Підводячи підсумки аналізу побудови освітнього середовища в сучасних умовах, можна виділити основні вимоги до моделювання адекватного середовища, активізуючого інтелектуальний розвиток обдарованих підлітків:

- для учнів – самовизначитися в різноманітних видах діяльності й у взаємодії з різними спільнотами;
- для педагогів – створювати умови для соціалізації дітей в широкому соціальному й культурному контексті;
- для батьків – участь у створенні широкого діапазону освітніх послуг;
- організаторам й управлінцям – приймати управлінські рішення з орієнтацією на різноманіття освітніх процесів й умов.

Беручи до уваги вимоги щодо побудови освітнього середовища (Ю.К. Кулюткін і С.Тарасов), можна сформулювати основні принципи, які мають бути покладені в основу роботи з високоінтелектуальними підлітками:

- принцип безперервності процесу розвитку дитини;
- принцип цілісності й неподільності на складові частини з точки зору сприйняття дитини;
- принцип взаємозв'язку навчальних й виховних впливів, які здійснюються послідовно в межах освітнього середовища;
- принцип чіткості й однаковості вимог і освітніх орієнтирів, які висувують перед дитиною учасники освітнього процесу;
- принцип забезпечення позитивного емоційного фону розвитку дитини;
- орієнтація на охорону і розвиток реальних і потенційних пізнавальних можливостей.

Отже, для подальшої діагностики й вивчення особливостей створення освітнього середовища, стимулюючого інтелектуальний і соціальний розвиток обдарованого учня в період отрочтва доцільно розглядати внутрішню програму дитини, що розгортається на фоні впливу середовища, в якому вона вільно і в більшості випадків непередбачувано, всупереч нашим планам і задумам, дістає інформацію й увесь свій життєвий досвід. Тому для дітей окремих категорій, зокрема учнів з випереджуючими темпами інтелектуального розвитку, необхідно створювати *специфічне середовище*, яке допомагає їм розвиватися у відповідності з індивідуальними можливостями й закладеними задатками.

Список використаних джерел:

1. Беляев Г.Ю. Педагогическая характеристика образовательной среды в различных типах образовательных учреждений / Г.Ю. Беляев: Дис. канд. пед. наук: Москва, 2000, 157 с.
2. Дерябо С.Д. Диагностика эффективности образовательной среды /С.Д. Дерябо. – М.,1997

3. Иванов, Д.А. Образовательная или развивающая среда/ Д.И. Зеер // Биб-ка журнала «Директор школы». – 2007. - №6.-С.48-49.
4. Кулюткин, Ю. Образовательная среда и развитие личности / Ю. Кулюткин, С. Тарасов // Новые знания. – 2001. – № 1
5. Нефёдова М.С. Психологические условия школьной образовательной среды / М.С.Нефёдова // Психолого-педагогическое сопровождение образовательного процесса: теория и практика. Региональный сборник научных трудов. 3 выпуск: <http://www.egpu.ru/lib/elib/Data/Content/128253450068125000/Default.aspx>
6. Психологическая безопасность личности. Социальная активность и самоопределение: <http://www.mypishem.ru/proza/publicistika/psihologicheskaja-bezopasnost-lichnosti-socialnaja-aktivnost-i-samopredelenie.html>
7. Панова А.Н. «Образовательная среда как одно из условий развития личности» // www.t21.rgups.ru/archive/doc2011/11/12.doc
8. Савенков, А. Школьный психолог / А. Савенков. –2008. – № 19.
9. Слободчиков В.И. Образовательная среда / В.И. Слободчиков.- М.,1997.- С.181, 190.
10. Словарь социологических терминов: http://mirslovari.com/content_soc/SREDA-2660.html
11. Тарарук М.А. Влияние среды на развитие личности подростка / М.А.Тарарук: <http://xreferat.ru/77/5368-1-vliyanie-sredy-na-razvitie-lichnosti-podrostka.html>.
12. Тарасов С.В. Школьник в современной образовательной среде / С.В.Тарасов. –СПб.: «Образование-культура», 2000.- С.72.
13. Ясвин В.А. Образовательная среда от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 365 с.

Summary

The article is devoted to the problems of design and simulation of the educational environment for students of adolescence with signs of intellectual giftedness. The main structural components of the educational environment, its general characteristics and specific features which must be considered while working with gifted children are shown. Also the age characteristics of adolescence in the context of building an educational environment are described and analyzed in the article and the principles of its design are also analyzed in details.

Keywords: intellectual giftedness, adolescence, development, educational environment, developing environment, principles of the educational environment, the psychological safety, social relationships.

УДК 159.929

Никоненко Ю. В.

СТАНОВЛЕННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВНЗ

Анотація

Стаття присвячена аналізу проблеми становлення творчого потенціалу майбутніх соціальних працівників під час навчання у вузі та презентації результатів емпіричного дослідження з заявленої теми.

Ключові слова: становлення, творчість, соціальний працівник, освіта.